

مطالعات اخلاقی و تربیتی

دوفصلنامه علمی تخصصی مطالعات اخلاق و تربیت

سال دوم - شماره دوم - بهار و تابستان ۱۴۰۴

مؤلفه های هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم

ابراهیم حاتمی^۱

چکیده

هویت جامعه مؤمنان در قرآن کریم، حاصل تعامل پیچیده و هماهنگ میان ایمان، عمل صالح و مسئولیت اجتماعی است که در قالب مفهوم «حیات مؤمنانه» ظهور و بروز می‌یابد. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و مراجعه مستقیم به آیات مرتبط قرآن، به واکاوی و تبیین مؤلفه‌های کلیدی شکل‌دهنده هویت جامعه ایمانی می‌پردازد. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که هویت قرآنی جامعه مؤمنان بر پنج رکن بنیادین استوار است:

نخست، خداواری که به عنوان محور اصلی ایمان و زیربنای التزام عملی شناخته می‌شود.

دوم، فضیلت‌گرایی که مبتنی بر ارزش‌هایی چون تقوا، صداقت و صبر است.

سوم، تقوامداری به عنوان شاخصه تمایز مؤمنان راستین

چهارم، انسجام اجتماعی که بر اساس وحدت امت و مسئولیت‌پذیری متقابل شکل می‌گیرد.

پنجم، اختیار و مسئولیت‌پذیری آزادانه که جوهره ایمان آگاهانه و تعهد اخلاقی را تشکیل می‌دهد. این مؤلفه‌ها در تعامل تنگاتنگ با یکدیگر، ساختاری پایدار، پویا و عدالت‌محور برای جامعه مؤمن فراهم می‌آورند که هم در برابر انحرافات داخلی مقاومت می‌کند و هم الگویی الهی برای تعالی و پیشرفت بشری عرضه می‌نماید. این مطالعه با ارائه مدل هویتی قرآنی، زمینه‌ای نوین و جامع برای فهم عمیق‌تر هویت دینی و کارکردهای اجتماعی آن در جوامع اسلامی فراهم می‌کند.

کلیدواژگان: هویت، جامعه ایمانی، قرآن کریم.

^۱ طلبه سطح ۳ اخلاق و تربیت اسلامی: حوزه علمیه تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی امام خمینی (ره)، مشهد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۲

هویت جامعه مؤمنان در قرآن کریم به عنوان یکی از اساسی ترین مفاهیم در نظام فکری اسلام، جایگاهی محوری در پژوهش های علوم اسلامی و جامعه شناسی دینی دارد (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۲۲؛ سروش محلاتی، ۱۳۹۲). این هویت، بر پایه مفهومی جامع از «حیات مؤمنانه» استوار است که در آن، ایمان به عنوان نیرویی حیات بخش، نه صرفاً باوری نظری، بلکه محرکی برای کنش های فردی و اجتماعی در جهت کسب رضایت الهی عمل می کند (قرآن، سوره انفال: ۴-۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۱۳۵). در این چارچوب، اعمال صالح به عنوان تجلی عینی ایمان، در تمام ابعاد زندگی فردی و جمعی جریان می یابد و جامعه مؤمنان را به سوی تحقق ارزش های الهی سوق می دهد (قرآن، سوره بقره: ۲۵۷؛ علامه طباطبایی، همان، ج ۱، ص ۲۵۹).

بر اساس آموزه های قرآنی، هویت این جامعه بر بنیاد توحید و التزام عملی به ارزش های دینی شکل می گیرد و آن را به عنوان «جامعه صالح» تعریف می کند (قرآن، سوره توبه/۷۱؛ رشاد، ۱۴۰۹ق). این هویت چندبعدی، متشکل از مؤلفه های به هم پیوسته ای است که در تعامل دینامیک با یکدیگر، ساختاری منسجم و پایدار را پدید می آورند. از جمله این مؤلفه ها می توان به ایمان مشترک به خداوند، پیامبران و معاد (قرآن، سوره بقره/۲۸۵)، پایبندی به فرایض دینی نظیر نماز و زکات (قرآن، سوره نور: ۵۶)، التزام به امر به معروف و نهی از منکر (قرآن، سوره آل عمران/۱۰۴)، تقویت روحیه برادری و همکاری (قرآن، سوره حجرات/۱۰)، و پاسداری از عدالت و تقوا اشاره کرد (قرآن، سوره مائده/۸؛ سوره حجرات/۱۳).

نکته حائز اهمیت آن است که این هویت صرفاً بر اساس باورهای فردی تعریف نمی شود، بلکه در گرو رفتار جمعی و مسئولیت پذیری اجتماعی است؛ به گونه ای که تحقق هر یک از این مؤلفه ها بدون دیگری ناقص و ناکارآمد خواهد بود (سید قطب، ۱۴۱۲ق/ج ۳، ص ۱۸۲۷).

در این راستا، پژوهش حاضر با تمرکز بر پنج رکن اساسی هویت جامعه مؤمنان در قرآن کریم، به بررسی تحلیلی این مؤلفه ها می پردازد:

۱. خدا باوری به عنوان عنصر بنیادین و قلب تپنده ایمان، که مبنای روابط دینی و التزام

به احکام الهی را تشکیل می دهد (قرآن، سوره بقره/۲؛ علامه طباطبایی، همان، ج ۱، ص ۵۲).

۲. **فضیلت‌گرایی** به مثابه پایه هویت اخلاقی جامعه، که بر تقوا، صداقت، صبر، فروتنی و توکل استوار است (قرآن، سوره قصص/۸۳؛ طه/۱۳۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۳ق، ج ۱۵، ص ۲۵۷).

۳. **تقوآمداری** به عنوان سیر معنوی در برابر گناه و معیار تشخیص مؤمنان راستین (قرآن، سوره حجرات/۱۳؛ بقره/۲).

۴. **انسجام اجتماعی** مبتنی بر امت واحده و مسئولیت متقابل، که وحدت و همگرایی جامعه را تضمین می‌کند (قرآن، سوره مؤمنون/۵۲؛ آل عمران/۱۰۳؛ صدر، ۱۴۱۰ق).

۵. **انتخاب آزاد و مسئولانه** که بر اختیار انسان در پذیرش آگاهانه ایمان و تعهد اخلاقی تأکید دارد (قرآن، سوره کهف: ۲۹؛ رعد: ۱۱).

این پژوهش با بهره‌گیری از روش **تحلیل محتوای کیفی** و رویکرد توصیفی-تحلیلی، و با اتکا به آیات قرآن کریم به‌مثابه داده‌های اصلی، می‌کوشد تا الگویی جامع از هویت جامعه مؤمنان استخراج و تبیین کند. در این چارچوب، متن قرآن به‌عنوان یک نظام معنایی منسجم مورد مطالعه قرار می‌گیرد و مفاهیم کلیدی مرتبط با هویت جمعی مؤمنان - مانند ایمان، تقوا، عدالت، انسجام اجتماعی و مسئولیت‌پذیری - از دل آیات استخراج و تحلیل می‌شوند.

روش تحلیل محتوای کیفی به‌کاررفته، بر تفسیر عمیق معانی متون وحیانی و بررسی الگوهای معنایی درون‌متنی استوار است. هدف از این روش، دستیابی به درک نظام‌مند و تفسیری از ساختار هویتی جامعه مؤمنان از منظر قرآن کریم است؛ ساختاری که نه‌تنها در برابر چالش‌های درونی مقاوم است، بلکه می‌تواند به‌عنوان الگویی الهی برای تعالی فردی و جمعی بشر در بستر زندگی دینی و اخلاقی مطرح شود. در نهایت، این مطالعه در پی تبیین این نکته است که هویت قرآنی مؤمنان، ترکیبی هماهنگ از ایمان، اخلاق و مسئولیت اجتماعی است که غایت آن، تحقق حیاتی هدفمند و عادلانه در پرتو ارزش‌های الهی است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۵۶).

پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های گوناگونی با هدف تبیین مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم انجام شده است. از جمله، اسمعیلی‌زاده، سربیشه و سعیدی‌فاضل (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان تبیین ویژگی‌های مؤثر در پیوند افراد به جامعه ایمانی از منظر قرآن کریم، با روشی توصیفی-تحلیلی، سه سطح بینشی، گرایشی و کنشی هویت ایمانی را بررسی کرده و مؤلفه‌هایی همچون ایمان به خدا و معاد، تقوا، توکل و عمل صالح را در تداوم پیوند مؤمنان با جامعه ایمانی مؤثر دانسته‌اند. همچنین، قدیمی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان شاخصه‌های جامعه ایمانی و شیوه رفتاری آنان با مؤمنان و کافران از دیدگاه آیات و روایات، با استناد به آیات قرآن، شاخص‌هایی چون صبر، وفای به عهد، عدالت‌ورزی و مسئولیت‌پذیری را به عنوان نشانه‌های هویت جمعی مؤمنان تحلیل کرده است. در همین راستا، صادقی امینی، طالقانی و فقیه ایمانی (۱۳۹۳) در مقاله بنیان‌های نظری جامعه‌شناسی در قرآن کریم، هویت دینی را از منظر اجتماعی‌ساختاری تبیین کرده و عناصری چون نظم، قانون‌گرایی و عدالت اجتماعی را از پایه‌های شکل‌دهنده جامعه ایمانی دانسته‌اند. همچنین، طباطبایی‌نژاد (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان شکل‌گیری نگرش ایمانی در قرآن کریم، مؤلفه‌های روان‌شناختی هویت ایمانی مانند توکل، نیایش و معنابخشی را در چارچوب نظریه‌های تکوین نگرش بررسی کرده است.

از سوی دیگر، پژوهش‌هایی با رویکرد اجتماعی‌تعاملی بر سازوکارهای انسجام جامعه ایمانی تأکید کرده‌اند. مرادی (۱۴۰۱) در مقاله توأسی به حق و نقش آن در تحقق جامعه ایمانی، عنصر «توأسی» را رکن اصلی پویایی، وحدت و مسئولیت‌پذیری مؤمنان دانسته است. در ادامه این جریان، مشیری‌مقدم، ناصر الهی و حسینی (۱۴۰۳) با تحلیل چالش‌های نهادهای مبتنی بر ایمان در شکل‌گیری جامعه ایمانی، نشان داده‌اند که نهادهای دینی و فرهنگی می‌توانند بستر تحقق یا تضعیف هویت جمعی مؤمنان را فراهم آورند. در مجموع، یافته‌های پیشین نشان می‌دهد که مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم از سطوح فردی تا نهادی گسترده‌اند و ابعاد بینشی، عاطفی، رفتاری و ساختاری را دربرمی‌گیرند؛ با این حال، هنوز پژوهشی جامع که این مؤلفه‌ها را در یک منظومه‌ی نظری تلفیقی (قرآنی، اجتماعی و تربیتی) بررسی کند، به‌صورت منسجم ارائه نشده است.

وجه تمایز پژوهش حاضر نسبت به مطالعات پیشین در دو محور اساسی است: نخست، بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی که به‌جای ارائه صرف فهرست مفاهیم، به تحلیل ساختار درونی و پیوند مفهومی میان عناصر هویت ایمانی می‌پردازد؛ و دوم، تمرکز بر هویت جامعه ایمانی به‌عنوان یک کل منسجم و نظام‌مند، با تأکید بر مؤلفه‌هایی چون خداآوری، فضیلت‌گرایی، تقوامداری، انسجام اجتماعی و انتخاب آزادانه، که در پژوهش‌های پیشین کمتر با چنین ساختار تفصیلی و انسجام مفهومی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

مفهوم شناسی

هویت

هویت از جمله مفاهیم بنیادین در علوم انسانی است که در حوزه‌های مختلفی چون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فلسفه و الهیات مورد توجه قرار گرفته است. از منظر روان‌شناختی، هویت فردی به‌عنوان احساس پایداری و یکپارچگی خود در دوره‌های زندگی توسط اریکسون مطرح شده است و مفهوم «یکپارچگی خود / هویت نفس» در نظریه او جایگاه محوری دارد (Erikson, ۱۹۵۰). علاوه بر وجوه فردی، هویت دارای ابعاد جمعی و فرهنگی نیز هست: نظریه هویت اجتماعی نشان می‌دهد بخش‌هایی از خود فرد از عضویت در گروه‌ها و دسته‌بندی‌های اجتماعی (ingroup/outgroup) ناشی می‌شود و این دیدگاه به‌ویژه در آثار هنری تاجفل و ترنر توسعه یافته است (Tajfel & Turner, ۱۹۷۹/۱۹۸۶). همچنین در مطالعات فرهنگی، استوارت هال هویت فرهنگی را فرآیندی گفتمانی و «معلول» فرایندهای تاریخی-گفتمانی می‌داند؛ به این معنی که هویت‌های فرهنگی ثابت و یکپارچه نیستند بلکه در بستر گفتمان‌ها و مناسبات قدرت شکل می‌گیرند و متغیرند (Hall, ۱۹۹۶/۲۰۱۱).

از منظر دینی و به ویژه در نظام فکری اسلام، هویت به‌عنوان بازتابی از وجود معنوی و اخلاقی فرد و جامعه تعریف می‌شود. شهید مطهری (۱۳۷۹) در آثار خود، هویت را فراتر از ویژگی‌های ظاهری و اجتماعی می‌داند و آن را شامل «خودآگاهی» و «شناخت رابطه فرد با خداوند و خلق» معرفی می‌کند که در پرتو ایمان و اخلاق شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، هویت مؤمنانه ترکیبی از باور، عمل و احساس تعلق به ارزش‌های الهی است که فرد را در مسیر تحقق هدف والای انسان قرار می‌دهد (مطهری، ۱۳۷۹، ص ۱۲۵).

علامه مصباح یزدی (۱۳۹۰) نیز هویت را مجموعه‌ای از باورهای بنیادی، اصول اخلاقی و وظایف عملی می‌داند که شخص بر اساس آن خود را تعریف و جهت زندگی‌اش را تعیین می‌کند. از نظر او، هویت دینی، هویتی است که در پی پیوند میان «توحید» و «عمل صالح» شکل می‌گیرد و نه صرفاً به عنوان یک شناسنامه فردی، بلکه به عنوان بنیانی برای رفتار و سبک زندگی معنوی و اجتماعی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰).

بنابراین، هویت در قرآن کریم به گونه‌ای جامع مطرح شده است که شامل ابعاد اعتقادی (ایمان به خدا، پیامبران و معاد)، اخلاقی (تقوا، صداقت، صبر) و رفتاری (عمل صالح و مسئولیت اجتماعی) است. به عنوان مثال، در آیه ۲۸ سوره حجرات آمده است: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ»، هویت مؤمن بر اساس توحید بنیاد نهاده شده است و در آیات دیگر تأکید بر عمل صالح و تعاون اجتماعی آمده است (قرآن کریم، حجرات/۲۸؛ آل عمران/۱۰۳).

جامعه ایمانی

جامعه ایمانی به گروهی از افراد اطلاق می‌شود که در سایه ایمان مشترک به خداوند، پیامبران و آموزه‌های دینی، وحدت و همبستگی خود را حفظ کرده و در چارچوب معیارهای اخلاقی و عملی قرآن کریم به رفتار و تعامل می‌پردازند. این جامعه، بر پایه اصول توحیدی و التزام عملی به ارزش‌های دینی شکل گرفته و به عنوان الگویی از «امت واحده» در قرآن معرفی شده است (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص ۱۲۰).

مطهری (۱۳۷۹) جامعه ایمانی را جامعه‌ای می‌داند که اعضای آن علاوه بر ایمان، در عمل به احکام و ارزش‌های دینی پایبندند و در تعاملات اجتماعی، ویژگی‌هایی همچون همکاری، عدالت‌ورزی، تقوا و برادری را رعایت می‌کنند. وی تأکید می‌کند که جامعه ایمانی نه فقط یک جامعه اعتقادی، بلکه جامعه‌ای عملی است که تحقق ایمان را در عرصه‌های فردی و اجتماعی دنبال می‌کند (مطهری، ۱۳۷۹، ص ۲۲۰).

علامه طباطبایی (۱۳۸۵) در کتاب «جامعه‌شناسی دین و قرآن» جامعه ایمانی را به عنوان «بستر اجتماعی تحقق ارزش‌های دینی و اخلاقی» تعریف می‌کند که از طریق آموزه‌های قرآن، ساختاری پایدار و

پویا دارد. جامعه ایمانی واجد ویژگی‌هایی همچون امر به معروف و نهی از منکر، حمایت از مستضعفان، رعایت عدالت اجتماعی و حفظ انسجام و وحدت است (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۵).

از منظر قرآن کریم، جامعه ایمانی دارای ویژگی‌های متعدد و اساسی است که در آیاتی مانند سوره آل عمران (آیه ۱۰۳) و حجرات (آیات ۹-۱۰) بیان شده است. جامعه‌ای که ایمان و عمل صالح را در کنار هم دارد، به عنوان «جامعه صالح» شناخته می‌شود که همواره در مسیر تحقق عدالت، تقوا و همبستگی حرکت می‌کند. به علاوه، این جامعه، انتخاب آزاد و مسئولیت‌پذیری اعضایش را به رسمیت می‌شناسد و تأکید می‌کند که ایمان حقیقی باید از سر اختیار و آگاهی باشد (قرآن کریم، آل عمران/۱۰۳؛ حجرات/۹-۱۰).

زیست مؤمنانه: زندگی در سایه ایمان و عمل صالح

زیست مؤمنانه به سبکی از زندگی اشاره دارد که بر پایه ایمان عمیق به خداوند و التزام به عمل صالح در تمام ابعاد فردی و اجتماعی استوار است. در این نوع زیست، ایمان صرفاً یک باور ذهنی نیست، بلکه نیرویی حیاتی است که رفتار انسان را جهت می‌دهد و او را به مسئولیت‌پذیری، اخلاق‌مداری و تلاش در مسیر رضای الهی سوق می‌دهد (قرآن کریم، نحل/۹۷؛ طباطبایی، ۱۳۶۲). عمل صالح نیز نمود عینی ایمان در زندگی روزمره است؛ یعنی هرگونه رفتار نیکو که با نیت الهی و در چارچوب ارزش‌های دینی انجام شود. در مجموع، زیست مؤمنانه زندگی‌ای است که در آن ایمان و عمل صالح به‌عنوان دو رکن اساسی، هویت فرد و جامعه را شکل می‌دهند و به سعادت دنیوی و اخروی منجر می‌شوند (قرآن کریم، بقره/۲۵ کهف/۳۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷).

باتوجه به این معنا، مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم نیز در راستای همین دو عنصر ایمان و عمل صالح تعریف می‌شوند. جامعه ایمانی جامعه‌ای است که بر پایه توحید و التزام به ارزش‌های الهی بنا شده و با ویژگی‌هایی چون ایمان مشترک به خدا، پیامبر و قیامت (قرآن کریم، حدید/۱۹؛ طباطبایی، ۱۳۶۲)، پایبندی به اقامه نماز و زکات (قرآن کریم، توبه/۷۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷)، امر به معروف و نهی از منکر (قرآن کریم، آل عمران/۱۰۴؛ طباطبایی، ۱۳۶۲)، برادری و تعاون میان مؤمنان (قرآن کریم، حجرات/۱۰؛ مائده/۲؛ مطهری، ۱۳۶۸) و رعایت عدالت و تقوا (قرآن کریم، مائده/۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷) شناخته می‌شود. این مؤلفه‌ها نشان می‌دهند که هویت جامعه ایمانی نه فقط بر پایه باور، بلکه بر اساس رفتار جمعی

و مسئولیت اجتماعی شکل می‌گیرد (امامی، ۱۳۸۷). بنابراین، در نگاه قرآن، زیست مؤمنانه و مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی به طور مستقیم با هم مرتبطند و تحقق یکی بدون دیگری امکان‌پذیر نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷).

در ادامه، زیست صحیح مؤمنانه را بر اساس آیات ارائه‌شده بررسی می‌کنیم:

مضمون	برداشت	متن آیه
تکلیف عمل صالح مؤمنان	عمل صالح مؤمن نوشته می‌شود.	فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيهِ - وَإِنَّا لَهُ كَنُيُونٌ
تکلیف عمل صالح مؤمنان	خود خدا عمل صالح مؤمن را بر عهده می‌گیرد.	
تکلیف عمل صالح مؤمنان	ناسپاسی در برابر عمل صالح مؤمن نمی‌شود.	
عمل صالح و نرسیدن از ظلم	مؤمن به خاطر عمل شایسته از ظلم و ستم بیم ندارد.	وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا
عمل صالح و نرسیدن از ظلم	مؤمن با ایمانی که به خدا دارد از هیچ ناسپاسی ترس ندارد.	
عمل صالح و نرسیدن از ظلم	ایجاد آرامش روانی برای عمل مؤمنان	
عمل صالح و تلاش	تلاش مؤمن برای آخرت.	وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا
عمل صالح و تلاش	مورد تقدیر قرارگرفتن تلاش مؤمن برای آخرت.	
پاداش عمل صالح	عمل صالح مؤمن موجب حیات طیبه و پاداش آخرت است.	مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

زیست صحیح مؤمنانه در قرآن کریم، بر پایه دو رکن اساسی ایمان و عمل صالح استوار است. این دو عنصر، چارچوبی برای زندگی مؤمنان ترسیم می‌کنند که در آن، نه تنها به رستگاری اخروی دست می‌یابند، بلکه در دنیا نیز زندگی‌ای پاک و پربرکت خواهند داشت (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۴، ص ۳۵۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱۱، ص ۳۸۵).

زیست صحیح مؤمنانه، به‌عنوان یکی از ارکان هویت‌بخش جامعه ایمانی از منظر قرآن کریم، جایگاهی محوری و تعیین‌کننده دارد. خداوند متعال در آیات متعدد، مؤمنان را با دو ویژگی اساسی ایمان و عمل صالح

تعریف می‌کند و این دو عنصر را به‌عنوان شاخصه‌های اصلی هویت‌بخش جامعه ایمانی برمی‌شمارد (ر.ک: انبیاء/۹۴؛ طه/۱۱۲؛ نحل/۹۷؛ اسراء/۱۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۲۵۴).

زیست مؤمنانه در قرآن کریم، در آیه ۹۴ سوره انبیاء که خداوند متعال می‌فرماید: «فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ - وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ» بر پایه دو رکن اساسی ایمان و عمل صالح استوار است. این دو عنصر، هویت مؤمنان را به‌عنوان افرادی متعهد و مسئولیت‌پذیر تعریف می‌کنند و جامعه ایمانی را به سوی وحدت و همبستگی سوق می‌دهند. خداوند متعال وعده می‌دهد که عمل صالح مؤمن نوشته می‌شود و خود او این اعمال را بر عهده می‌گیرد به طوری که ناسپاسی در برابر عمل صالح مؤمن نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱۳، ص ۴۳۸).

خداوند متعال در آیه ۱۱۲ سوره طه می‌فرماید:

«وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا»

این ثبت دقیق اعمال، به مؤمنان اطمینان می‌دهد که هیچ عمل نیکی نادیده گرفته نخواهد شد و آن‌ها از ظلم و ستم بیم ندارند، زیرا در قیامت، پاداش اعمال نیک به طور کامل و عادلانه داده خواهد شد (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۸، ص ۲۴۷).

در آیات ۱۹ اسراء خداوند می‌فرماید:

«وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا»

و ۹۷ همچنین در سوره نحل:

«مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ دُونِ أَوْ أَنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» مؤمنانی که برای آخرت تلاش می‌کنند، نزد خداوند مورد تقدیر قرار می‌گیرند و این تلاش آن‌ها مشکور است. قرآن کریم وعده می‌دهد که عمل صالح مؤمن، هم در دنیا موجب حیات طیبه (زندگی پاک و پربرکت) می‌شود و هم در آخرت، پاداش نیکو خواهد داشت (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۰، ص ۱۷۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۲۹۳). این وعده‌ها، آرامش روانی و امنیت را برای مؤمنان به ارمغان می‌آورد و آن‌ها را به سوی زندگی‌ای متعادل و هدفمند هدایت می‌کند. در نتیجه، زیست مؤمنانه، نه تنها هویت فردی

مؤمنان را شکل می‌دهد، بلکه جامعه ایمانی را به‌عنوان امتی متحد و متعهد به ارزش‌های الهی تعریف می‌کند.

فضیلت‌گرایی: سنگ بنای هویت جامعه ایمانی

قرآن کریم، هویت جامعه ایمانی را بر پایه فضیلت‌های اخلاقی و الهی بنا می‌نهد. این فضیلت‌گرایی نه صرفاً یک امر فردی، بلکه یک بنیان جمعی و سازنده برای شکل‌گیری جامعه‌ای متعالی است. در این نگاه قرآنی، مؤمنان باید به مجموعه‌ای از ارزش‌های اخلاقی مزین باشند که پایه‌های شخصیت اجتماعی آن‌ها را شکل می‌دهد. از جمله این فضیلت‌ها می‌توان به تقوا به‌عنوان شاخص اصلی برتری انسان‌ها نزد خداوند (حجرات: ۱۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸، ص ۳۳۸)، راستی و صداقت در گفتار و رفتار (توبه/۱۱۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۸، ص ۳۶۷)، و صبر و پایداری در مسیر حق (بقره/۱۷۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۵۶۷) اشاره کرد. این فضیلت‌ها به‌طور مستقیم در شکل‌گیری هویت جامعه مؤمنان نقش دارند، چرا که اعضای این جامعه، بر اساس آن‌ها شناخته و ارزیابی می‌شوند.

همچنین قرآن مؤمنان را به تواضع در برابر دیگران (فرقان/۶۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۱۷)، بخشش در برابر بدی‌ها (شوری/۴۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۷، ص ۱۶۷)، و توکل بر خداوند در امور زندگی (آل عمران/۱۵۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۸۰) فرا می‌خواند. این خصلت‌ها، تنها ویژگی‌های فردی نیستند، بلکه رفتارهای اجتماعی‌ای هستند که در صورت تحقق، جامعه‌ای متوازن، منسجم و معنوی شکل می‌گیرد. مؤمنان واقعی از نظر قرآن، نه فقط کسانی هستند که ایمان آورده‌اند، بلکه کسانی‌اند که در رفتارشان این فضائل تجلی یافته است؛ به تعبیر قرآن، «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» (توبه/۷۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۵، ص ۶۱)، یعنی مؤمنان کسانی‌اند که در پی ساختن جامعه‌ای فضیلت‌محور و اصلاح‌گر هستند. بنابراین، فضیلت‌گرایی نه تنها یکی از مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی است، بلکه سنگ‌بنای آن به‌شمار می‌آید که سایر عناصر هویت بر آن استوار می‌شوند.

در ادامه، فضیلت گرای جامعہ ایمانی را بر اساس آیات ارائه شده بررسی می‌کنیم:

مضمون	برداشت	متن آیه
اقامه صلاه	مؤمنان کسانی هستند که نماز را به پا میدارند.	وَيَقِيمُونَ الصَّلَاةَ
انفاق روزی خدا	روزی که خدا به مؤمنان میدهد آنان انفاق میکنند	وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ
پرهیز از گناه و فحشاء	مؤمنان از گناهان پرهیز میکنند.	وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ
پرهیز از گناه و فحشاء	مؤمنان با اعتقاد به اینکه گناه باعث دوری از خدا می‌شود از فحشاء اجتناب میکنند.	وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ
وفای به عهد	مؤمنان به عهدی که میبندند وفا میکنند.	وَالْمُؤْفِقُونَ بَعْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا
صبر در مشکلات	صبر در مشکلات نشان ایمان است.	وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ
صبر در مشکلات	مؤمنان در فقر و بیماری و جنگ صبر پیشه میکنند.	وَجِبْنَ الْبَأْسِ
رعایت عدالت	مؤمنان در هر صورت به اقامه عدالت میپردازند.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ
تواضع و فروتنی	مؤمنان در زمین با تواضع و فروتنی راه میروند.	وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا
جاذبه و دافعه	یکی از ویژگی های مؤمنان حب و بغض با دوست و دشمن است.	مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ

جامعه ایمانی در قرآن کریم، بر پایه فضیلت‌گرایی و اخلاق الهی شکل می‌گیرد. مؤمنان با برپایی نماز، انفاق از روزی خدا، پرهیز از گناه و وفای به عهد، هویت خود را به‌عنوان افرادی متعهد و مسئولیت‌پذیر تعریف می‌کنند. آن‌ها در برابر مشکلاتی مانند فقر، بیماری و جنگ صبر پیشه می‌کنند و در همه حال به اقامه عدالت می‌پردازند. تواضع و فروتنی در رفتار و حب و بغض در راه خدا از دیگر ویژگی‌های برجسته آن‌هاست. این مولفه‌ها، جامعه ایمانی را به‌عنوان امتی متحد و متعهد به ارزش‌های الهی معرفی می‌کند که هم در زندگی فردی و هم در تعاملات اجتماعی، الگویی برای بشریت هستند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۱۰۸).

خداوند در سوره بقره آیه ۳ می‌فرماید: «وَيَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ»، مؤمنان کسانی هستند که نماز را به پا می‌دارند و با این عبادت، ارتباط خود با خدا را تقویت می‌کنند. آن‌ها از روزی که خدا به آن‌ها می‌دهد، انفاق می‌کنند و با این کار، مسئولیت‌پذیری اجتماعی خود را نشان می‌دهند (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۵۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۳۱).

خداوند در سوره شوری آیه ۳۷ می‌فرماید: «وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ»، مؤمنان از گناهان پرهیز می‌کنند و با اعتقاد به اینکه گناه باعث دوری از خدا می‌شود، از فحشا و زشتی‌ها اجتناب می‌کنند. این پرهیزگاری، نشان‌دهنده التزام آن‌ها به اخلاق الهی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱۸، ص ۴۳۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸، ص ۲۵).

خدای متعال در سوره بقره آیه ۱۷۷ می‌فرماید: «وَالْمُؤْمِنُونَ بَعْدَهُمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ»، وفاداری به عهد و پیمان، یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته مؤمنان است. آن‌ها به عهدی که می‌بندند وفا می‌کنند و این وفاداری، اعتماد و اطمینان را در جامعه ایمانی تقویت می‌کند. صبر نیز به‌عنوان نشانه‌ای از ایمان، در زندگی مؤمنان جایگاه ویژه‌ای دارد. آن‌ها در فقر، بیماری و جنگ صبر پیشه می‌کنند و با این استقامت، ایمان خود را به آزمایش می‌گذارند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۱۱۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۱۸۰).

عدالت‌ورزی در سوره نساء آیه ۱۳۵: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» یکی از ارکان اصلی هویت جامعه ایمانی است. مؤمنان در هر صورت به اقامه عدالت می‌پردازند و حتی اگر به ضرر خود یا نزدیکانشان باشد، از حق دفاع می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۴۰۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۴۴۱).

تواضع و فروتنی نیز در سوره فرقان آیه ۶۳: «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا» از ویژگی‌های بارز مؤمنان است؛ آن‌ها در زمین با تواضع و فروتنی راه می‌روند و از تکبر و خودبرتربینی دوری می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۱۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۴، ص ۵).

یکی دیگر از مولفه‌های هویت‌بخش جامعه ایمانی براساس سوره فتح آیه ۲۹: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»، حب و بغض در راه خدا است. مؤمنان با دوستان خدا دوست و با دشمنان او دشمن هستند. این ویژگی، نشان‌دهنده تعهد آن‌ها به ارزش‌های الهی و دوری از هرگونه سازش با باطل است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۲۲، ص ۴۰۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸، ص ۲۸۲).

خداباوری: قلب تپنده ایمان و محور هویت مؤمنان

خداباوری به اصلی‌ترین مؤلفه در شکل‌گیری هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم اشاره دارد. در نگاه قرآن، باور به خدای یگانه، آغازگر و جهت‌دهنده تمام ابعاد زندگی مؤمنانه است. مؤمنان واقعی کسانی‌اند که ایمان قلبی‌شان به خدا، درونی، پایدار و برآمده از معرفت است: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ...» (الأنفال: ۲) (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۵، ص ۱۱۵). این خداباوری، پایه روابط درون‌دینی، مرزبندی‌های اعتقادی و پابندی به ارزش‌ها و احکام الهی در جامعه ایمانی است. جامعه‌ای که خدا در آن محور همه امور است، به وحدت، معنا و جهت دست می‌یابد (البقرة/۲-۳: آل عمران: ۱۰۲) (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۵۷؛ ج ۲، ص ۱۲۰).

در چارچوب مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی در قرآن، خداباوری نه تنها عامل شکل‌دهنده باورهای فردی، بلکه عنصر انسجام‌بخش جمعی است. باور به توحید، موجب پیدایش روحیه بندگی، توکل، تقوا، و ایثار در میان مؤمنان می‌شود (آل عمران/۱۵۹؛ التوبة/۱۱۲) (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۸۰؛ ج ۱۰، ص ۲۱۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۳۵۵).

همچنین، ولایت الهی یکی از لوازم جدی خداباوری است: «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...» (البقرة/۲۵۷) (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۵۶۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۰۵). بنابراین، هویت جامعه ایمانی در قرآن، با خداباوری آغاز می‌شود، به تبعیت از خدا و پیامبر گسترش می‌یابد و در التزام به ارزش‌های دینی و اخلاقی استوار می‌گردد. این باور، جهت‌دهنده کنش‌های فردی و جمعی و متمایزکننده جامعه ایمانی از سایر جوامع است (ر.ک: فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۱۳۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۱۰۱).

در ادامه، خداباوری جامعه ایمانی را بر اساس آیات ارائه شده بررسی می‌کنیم:

مضمون	برداشت	متن آیه
ترس از خدا	مؤمنان با ذکر خدا قلب هایشان ترسان می‌شود و ایمانشان زیاد می‌شود.	إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ
ملاقات پروردگار	کسانی که ایمان آوردند با پروردگار ملاقات می‌کنند.	الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ
رضایت خدا و رسول	مؤمنان به دنبال رضایت پیامبر و خدای متعال هستند.	يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيَرْضَوْكُمْ وَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ
تسلیم خدا	تسلیم محض بودن خدا یکی دیگر از ویژگی‌های مؤمنان است.	«بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»
ایمان به غیب	جامعه ایمانی به غیب و ماورا اعتقاد دارند.	الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ
ایمان به کتاب‌های آسمانی	مؤمنان به شریعت‌های قبلی و کتب آسمانی ایمان دارند.	وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ
یقین به آخرت	مؤمنان به روز آخرت و قیامت اعتقاد دارند.	وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ

هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم بر مولفه‌هایی مانند ترس از خدا، ملاقات پروردگار، رضایت خدا و رسول، تسلیم محض خدا بودن، ایمان به غیب، ایمان به کتاب‌های آسمانی و یقین به آخرت استوار است. این عناصر، مؤمنان را به سوی تقوا، هدفمندی، پیروی از دستورات الهی، سرسپردگی به خدا، پذیرش حقایق غیبی، احترام به ادیان الهی و توجه به زندگی اخروی هدایت می‌کنند. این مولفه‌ها، جامعه ایمانی را به عنوان امتی متحد و متعهد به ارزش‌های الهی تعریف می‌کنند (الأنفال/۲؛ البقرة/۲-۳؛ آل عمران/۱۰۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۳).

هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم، بر پایه‌ی مؤلفه‌هایی عمیق و معنوی شکل گرفته است که ایمان، عمل صالح و پیوند درونی مؤمنان را به هم گره می‌زند. قرآن کریم، جامعه‌ی مؤمنان را کسانی معرفی می‌کند که یاد خدا آرام‌بخش دل‌های آنان و محرک ایمان و تقواست: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ...» (الأنفال: ۲). این ترس و خشیت الهی، عامل پایداری اخلاقی و هسته‌ی اصلی هویت دینی به شمار می‌رود (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۵۲). همچنین، مؤمنان با اعتقاد به لقای پروردگار، حیات دنیوی خویش را هدفمند می‌سازند و همه‌ی تلاش خود را در جهت رضای الهی متمرکز می‌کنند (الزمر/۴۲؛ مصباح یزدی،

۱۳۸۱، ج ۱، ص ۲۴۱). بدین سان، هویت ایمانی بر بنیانی معرفتی و ارزشی استوار است که با ایمان، تقوا و یاد الهی معنا می‌یابد (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۴).

از منظر اجتماعی، جامعه‌ی ایمانی در قرآن با شاخص‌هایی چون تسلیم در برابر خدا، هم‌گرایی در مسیر وحی، اعتقاد به غیب، و مسئولیت‌پذیری جمعی توصیف شده است (الفتح/۷؛ البقره/۳). مؤمنان نه تنها در بُعد فردی، بلکه در بُعد جمعی، دارای پیوندی ایمانی‌اند که آنان را به امتی متحد و مأمور به عدالت و تعاون بدل می‌سازد (آل عمران/۱۰۴؛ نحل/۹۰). این هویت جمعی، از نظر قرآن، بر اساس ایمان به خدا، پیامبران، کتاب‌های آسمانی و روز واپسین بنا شده است (المائدة/۴۴؛ الزلزله/۷-۸). چنان‌که علامه طباطبایی در المیزان تصریح می‌کند، حقیقت ایمان در قرآن، امری اجتماعی و وحدت‌بخش است که امت اسلامی را از سایر جوامع متمایز می‌سازد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۲۴۴). بدین ترتیب، جامعه‌ی ایمانی در قرآن، دارای هویتی توحیدی، هدفمند، اخلاق‌محور و پیوسته با امر الهی است (قراملکی، ۱۳۹۳، ص ۷۲).

تقوا مداری: سپر ایمان و راهنمای زیست مؤمنانه

تقوامداری ناظر به جایگاه مرکزی و بنیادین تقوا در شکل‌دهی به هویت فردی و اجتماعی مؤمنان در قرآن کریم است. تقوا در قرآن نه فقط یک فضیلت اخلاقی، بلکه معیار تمایز مؤمنان واقعی از دیگران و ستون فقرات جامعه ایمانی است. خداوند در آیه معروف «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ» (حجرات/۱۳) تقوا را ملاک کرامت انسانی قرار می‌دهد، نه نژاد، ثروت یا قدرت. این نشان می‌دهد که در هویت جامعه ایمانی، تقوا محور ارزش‌گذاری و مرجع هنجارهای رفتاری است (طباطبایی، ۱۳۹۳). تقوا به‌مثابه سپری در برابر گناه (بقره/۲)، انسان را از لغزش‌های فردی و آسیب‌های اجتماعی محافظت می‌کند و زمینه‌ساز رشد شخصیت اخلاقی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و ارتباط صادقانه با خدا و خلق است (مکارم شیرازی، ۱۴۰۰).

تقوا همچنین راهنمای عمل مؤمنانه در عرصه‌های مختلف زندگی است. قرآن بارها از کسانی که «يَتَّقُونَ» هستند، به‌عنوان اهل بصیرت، رشد و رستگاری یاد می‌کند (اعراف/۳۵؛ بقره/۱۹۷). در این معنا، تقوا نه تنها در ساحت فردی چون عبادت و ترک گناه، بلکه در روابط اجتماعی چون عدالت‌ورزی، احترام، امانت‌داری و پرهیز از ظلم نقش تعیین‌کننده دارد (سروش، ۱۳۸۱). جامعه‌ای که اعضای آن متقی‌اند، به‌طور طبیعی به‌سوی تحقق حیات طیبه، عدالت اجتماعی و انسجام اخلاقی حرکت می‌کند (رحیمیان، ۱۳۹۵).

بنابراین، تقوآمداری هم سپرِ نگه‌دارنده ایمان و اخلاق است، و هم راهنمای کنش مؤمنانه در جامعه. در هویت جامعه ایمانی، تقوا نه فقط یک خصلت درونی، بلکه مبنایی عینی برای رفتار، ارتباطات و ساختار اجتماعی است که قرآن به روشنی بر آن تأکید دارد (البقره/۲؛ انعام/۱۵۱).

در ادامه، تقوآمداری جامعه ایمانی را بر اساس آیات ارائه‌شده بررسی می‌کنیم:

مضمون	برداشت	متن آیه
شایستگی مؤمنان	آرامش و سکینه به خاطر آشنایی مؤمنان با حقیقت تقوا	إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ أَلَزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَ كَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلِهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا
ملاک برتری با تقوا	ملاک برتری انسان‌ها از یکدیگر تقوا است	« يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ »
ارزش مؤمن	زمین و آسمان برای مؤمن نشانه است	إِنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ

هویت جامعه ایمانی در قرآن کریم بر مؤلفه‌هایی استوار است که جایگاه و ارزش مؤمنان را در پیشگاه خداوند تعریف می‌کنند. شایستگی مؤمنان به‌عنوان یکی از این مؤلفه‌ها، نشان‌دهنده این است که مؤمنان با ایمان و عمل صالح، شایستگی دریافت رحمت و پاداش الهی را پیدا می‌کنند. قرآن در این زمینه می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات/۱۳)، که ملاک برتری انسان‌ها نه بر اساس نژاد، ثروت یا موقعیت اجتماعی، بلکه بر پایه تقوا و پرهیزگاری است. این تقوا، سپری است که مؤمنان را از گناه دور نگه می‌دارد و آن‌ها را به سوی زندگی‌ای پاک و الهی هدایت می‌کند (بقره/۲).

ارزش مؤمن نیز به‌عنوان مؤلفه‌ای کلیدی، بر کرامت و جایگاه والای مؤمنان در نزد خداوند تأکید دارد؛ قرآن می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء/۷۰) و این کرامت، ناشی از ایمان، عمل صالح و التزام به دستورات الهی است که مؤمنان را به‌عنوان بندگان برگزیده خدا معرفی می‌کند (مائده/۵۴).

آرامش و سکینه، از دیگر مؤلفه‌های هویت جامعه ایمانی است که نتیجه آشنایی مؤمنان با حقیقت تقوا و اعتماد به خداوند است. خداوند می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ»

الْقُلُوبُ» (رعد/۲۸). این آرامش الهی، مؤمنان را در برابر چالش‌های زندگی مقاوم می‌سازد و به آن‌ها قدرت و صبر می‌بخشد.

علاوه بر این، قرآن به مؤمنان یادآوری می‌کند که زمین و آسمان نشانه‌هایی از قدرت و حکمت خداوند است: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» (آل عمران/۱۹). مؤمنان با تأمل در این نشانه‌ها به درک عمیق‌تری از جهان و تقویت ایمان خود دست می‌یابند.

این مؤلفه‌ها هویت جامعه ایمانی را به‌عنوان امتی متحد، آرامش‌یافته و متعهد به ارزش‌های الهی تعریف می‌کنند، که هم در زندگی فردی و هم در سطح اجتماعی، الگویی برای عدالت، مسئولیت‌پذیری و معنویت هستند.

همگرایی: پیوند ناگسستنی جامعه ایمانی

عنوان همگرایی بیانگر بعد اجتماعی هویت مؤمنان در قرآن کریم است؛ جامعه‌ای که اعضای آن بر اساس ایمان مشترک به خداوند، وحدت هدف و ارزش‌های الهی، با یکدیگر پیوندی درونی، مستحکم و پایدار دارند. قرآن کریم این پیوند را نه صرفاً یک ارتباط عاطفی، بلکه یک تعهد الهی و مسئولیت متقابل معرفی می‌کند؛ چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» (حجرات/۱۰)؛ مؤمنان با یکدیگر برادرند. این برادری، هویتی فراتر از مناسبات قومی یا خویشاوندی است و بر اساس ایمان، محبت، وفاداری، حمایت متقابل و اتحاد در مسیر حق شکل می‌گیرد.

از دیگر مؤلفه‌های همگرایی در جامعه ایمانی می‌توان به تعاون در نیکی و تقوا (مائده/۲)، نصیحت‌گری و خیرخواهی متقابل (توبه/۷۱)، پرهیز از تفرقه و تمسک به ریسمان الهی (آل عمران/۱۰۳) و مشورت در امور جمعی (شوری/۳۸) اشاره کرد. این مؤلفه‌ها نشان می‌دهند که قرآن، همگرایی را شرط قوام و پایداری جامعه مؤمنان می‌داند؛ جامعه‌ای که اعضایش در برابر یکدیگر مسئول‌اند، برای رشد و اصلاح یکدیگر می‌کوشند و در برابر تهدیدهای بیرونی، چون یک پیکر واحد عمل می‌کنند (صف/۴). بنابراین، همگرایی نه تنها ویژگی بنیادین هویت جامعه ایمانی است، بلکه عامل اصلی دوام، امنیت و بالندگی آن به شمار می‌رود.

در ادامه، همگرایی جامعه ایمانی را بر اساس آیات ارائه شده بررسی می‌کنیم:

مضمون	برداشت	متن آیه
امت واحده	یکی از ویژگی های مؤمنان امت واحده است.	«إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ»
مسئولیت پذیری در برابر یکدیگر	مومنین در برابر یکدیگر مسئول هستند با امر به معروف و نهی از منکر	«وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ»

هویت جامعه ایمانی در قرآن بر دو مؤلفه اصلی امت واحده و مسئولیت‌پذیری در برابر یکدیگر استوار است. امت واحده به معنای وحدت مؤمنان حول ایمان به خدا و ارزش‌های الهی است، فراتر از هر تفاوتی. مسئولیت‌پذیری نیز مؤمنان را به حمایت از یکدیگر، یاری نیازمندان و تلاش برای اصلاح جامعه فرا می‌خواند. این دو عنصر، جامعه ایمانی را به‌عنوان امتی متحد، مسئولیت‌پذیر و متعهد به ارزش‌های الهی تعریف می‌کنند.

در آیات نورانی قرآن کریم، خداوند متعال با بیان «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (سوره انبیاء، آیه ۹۲)، اصل وحدت و همبستگی امت اسلامی را به‌عنوان یکی از ارکان اساسی ایمان ترسیم می‌کند. این آیه شریفه با تأکید بر یگانگی امت اسلامی، جامعه مؤمنان را به مثابه پیکری واحد معرفی می‌کند که در پرتو عبادت پروردگار یکتا، به وحدت و انسجام معنوی دست می‌یابد (طباطبایی، المیزان، ج ۱۸، ص ۳۸۵). امت واحده، نه تنها مفهومی اجتماعی، بلکه تجلی عینی همدلی، همکاری و اشتراک مساعی در راه اهداف الهی است که در تفسیر نمونه نیز به آن اشاره شده است (مکارم شیرازی، نمونه، ج ۱۴، ص ۶۵).

همچنین، قرآن کریم در آیه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (سوره توبه، آیه ۷۱)، مسئولیت متقابل مؤمنان در قبال یکدیگر را به زیبایی بیان می‌کند. این آیه نشان می‌دهد که همگرایی جامعه ایمانی صرفاً در همزیستی مسالمت‌آمیز خلاصه نمی‌شود، بلکه مؤمنان به‌عنوان یاوران و حامیان یکدیگر، با امر به معروف و نهی از منکر، نقش فعالی در حفظ سلامت و پویایی جامعه ایفا می‌کنند (طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۲۷۰).

این مسئولیت‌پذیری مشترک، نه تنها باعث تقویت پیوندهای اخوت دینی می‌شود، بلکه جامعه اسلامی را در مسیر تعالی و دوری از انحرافات رهنمون می‌سازد (مکارم شیرازی، نمونه، ج ۱۴، ص ۱۰۳).

از این رو، همگرایی جامعه ایمانی در پرتو این دو اصل اساسی — وحدت امت و مسئولیت‌پذیری جمعی، شکل می‌گیرد و مؤمنان را به سوی جامعه‌ای متحد، آگاه و متعهد سوق می‌دهد. این مفاهیم، نه تنها در عصر نزول قرآن، بلکه در تمام ادوار تاریخ اسلام، الگویی زنده و کارآمد برای تحکیم روابط اجتماعی و معنوی میان مسلمانان بوده است (طباطبایی، المیزان، ج ۱۸ و ۱۹؛ مکارم شیرازی، نمونه).

مختار بودن: آزادی مسئولیت‌پذیر در پرتو ایمان

مختار بودن به معنای توانایی انسان برای انتخاب آزادانه مسیر زندگی خود است که همزمان با پذیرش مسئولیت‌های اخلاقی و دینی همراه است. در قرآن کریم، مؤمنان به‌عنوان انسان‌هایی مختار معرفی شده‌اند که آزادی‌شان محدود به چارچوب‌های الهی است؛ این آزادی در پرتو ایمان واقعی به خدا معنا می‌یابد و بدون آن، انتخاب‌ها به سمت ضلالت می‌رود: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره/۲۵۶) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷). بدین ترتیب، آزادی در جامعه ایمانی نه فقط حق انتخاب بلکه پذیرش مسئولیت پیامدهای آن است که اساس هویت مؤمنان را شکل می‌دهد.

از منظر قرآن، این آزادی مسئولانه با مؤلفه‌های هویتی جامعه ایمانی نظیر ایمان به خدا و پیامبران، تقوا، عمل صالح و پیروی از دستورات الهی پیوند خورده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء/۵۹) (طباطبایی، ۱۳۶۲). مؤمنان با ایمان به نظام الهی و پایبندی به آن، آزادی خود را در خدمت به تحقق اهداف الهی و ساختن جامعه‌ای اخلاق‌مدار به کار می‌گیرند. در این چارچوب، آزادی از انقیاد نفس و هوای نفس نیز رهایی می‌یابد و تبدیل به نیرویی برای انجام مسئولیت‌های اجتماعی و دینی می‌شود: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ» (مؤمنون/۱-۲) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷). بنابراین، «مختار بودن» در جامعه ایمانی قرآنی، ترکیبی از آزادی انتخاب و تعهد به عمل صالح و مسؤولیت‌پذیری است که هویت ویژه مؤمنان را شکل می‌دهد (امامی، ۱۳۹۰).

در ادامه، مختار بودن جامعه ایمانی را بر اساس آیات ارائه شده بررسی می‌کنیم:

مضمون	برداشت	متن آیه
اختیار مؤمن	ایمان مؤمنان به خاطر این ارزشمند است که اختیاری است	وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرَهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ
اختیار مؤمن	سرنوشت انسان به دست خود آدمی تغییر پیدا می‌کند نه به اجبار خدا	إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ

در قرآن کریم، ایمان ارزش خود را از آزادی مسئولیت‌پذیر می‌گیرد؛ همان‌گونه که در آیه «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرَهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (یونس/۹۹) تأکید شده است، خداوند اراده کرده که ایمان، برخاسته از اختیار و انتخاب آگاهانه انسان باشد، نه اجبار و اکراه. این مختار بودن مؤمن، نشان‌دهنده کرامت انسانی و مسئولیت او در برابر انتخاب‌هایش است (طباطبایی، المیزان، ج ۱۰، ص ۴۳۶).

ایمان تحمیلی فاقد ارزش است، اما ایمان آگاهانه و آزادانه، پایدار و متعهدانه است و جامعه مؤمنان را بر اساس اراده و مسئولیت‌پذیری شکل می‌دهد. در اندیشه اسلامی، ایمان حقیقی همواره بر پایه انتخاب آگاهانه و آزادانه استوار است، نه اجبار و تحمیل. قرآن کریم با بیانی ژرف در آیه مذکور، به روشنی این اصل بنیادین را تبیین می‌کند که ارزش واقعی ایمان به اختیاری بودن آن است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۱، ص ۳۲۷).

این آیه شریفه نه تنها بر کرامت ذاتی انسان در انتخاب راه خویش تأکید می‌ورزد، بلکه نشان می‌دهد که خداوند با وجود قدرت مطلق بر هدایت اجباری همگان، راه ایمان را به انتخاب و اراده آزاد بندگان واگذارده است. چنین رویکردی از سوی پروردگار، ایمان را از سطح تقلید کورکورانه و اجباری به مقام پذیرش آگاهانه و مسئولانه ارتقا می‌بخشد (قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۱، ص ۵۹).

در این منظومه فکری، آزادی و مسئولیت دو روی یک سکه‌اند؛ انسان در عین بهره‌مندی از حق انتخاب، در برابر تصمیمات خود مسئول و پاسخگوست. این تعادل ظریف بین اختیار و تکلیف، همان چیزی است که

می‌توان آن را «آزادی مسئولیت‌پذیر» نامید، مفهومی که هم از جبرگرایی مطلق فاصله می‌گیرد و هم از آزادی بی‌قید و شرط (سیف، مبانی اخلاق اسلامی، ص ۱۵۴).

در پرتو چنین نگرشی، جامعه ایمانی نه بر اساس تحمیل و اجبار، که بر پایه پذیرش داوطلبانه و تعهد اخلاقی شکل می‌گیرد و استحکام می‌یابد. این همان جوهره‌ای است که ایمان را از سطح ظواهر به عمق جان انسان‌ها می‌برد و آن را به نیرویی پایدار و تحول‌آفرین در زندگی فردی و اجتماعی بدل می‌سازد (طباطبایی، المیزان، ج ۱۰).

در آیه‌ی شریفه‌ی «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد/۱۱) خداوند متعال یکی از بنیادین‌ترین اصول قرآنی درباره نقش اراده و اختیار انسان در سرنوشت خویش را بیان می‌کند. خداوند در این آیه تصریح می‌کند که تغییر در سرنوشت فردی و جمعی انسان‌ها تنها زمانی رخ می‌دهد که آنان خود، درونی‌ترین باورها، ارزش‌ها و رفتارهایشان را دگرگون سازند. به تعبیر دیگر، اراده الهی در تغییر جوامع، در پیوندی مستقیم با اراده آگاهانه انسان‌ها قرار دارد. علامه طباطبایی در المیزان (ج ۱۱، ص ۱۸۵) این آیه را بیانگر «قانون تحول» می‌داند؛ قانونی که بر اساس آن، خداوند تغییر نعمت به نعمت یا برعکس را وابسته به تغییر در نفس و نیت انسان‌ها قرار داده است. به باور او، این اصل نشان‌دهنده‌ی مسئولیت انسان در قبال سرنوشت خویش است و بیانگر رابطه‌ی تعاملی میان مشیت الهی و اراده‌ی انسانی.

در تفسیر نمونه نیز آیت‌الله مکارم شیرازی (ج ۱۰، ص ۹۷) با تأکید بر همین معنا می‌نویسد: «تغییرات اجتماعی، اقتصادی و اخلاقی از درون انسان‌ها آغاز می‌شود، و جامعه‌ای که روحیه‌ی ایمان، عدالت و تلاش را در خود دگرگون سازد، بی‌درنگ مشمول تغییرات الهی می‌گردد.» او این آیه را نشانه‌ای از «آزادی مسئولیت‌پذیر انسان» می‌داند؛ یعنی انسانی که مختار است مسیر خویش را انتخاب کند، اما در برابر پیامدهای انتخاب‌های خود نیز پاسخگوست. قرطبی در الجامع لأحكام القرآن (ج ۹، ص ۲۹۲) با رویکردی اخلاقی‌تر، بر این نکته تأکید می‌کند که «خداوند نعمتی را از قومی نمی‌گیرد مگر آن‌گاه که آنان خود، درونشان را از ایمان و صلاح تهی سازند». در پرتو چنین نگرشی، این آیه پیوند میان اختیار مؤمن و تحول اجتماعی را آشکار می‌سازد؛ بدین معنا که جامعه ایمانی تنها زمانی در مسیر رشد و پایداری قرار می‌گیرد که افراد آن، به مسئولیت خویش در اصلاح نفس و تغییر آگاهانه‌ی درون وفادار بمانند.

جامعه ایمانی در قرآن کریم بر پایه‌ای استوار از مؤلفه‌های بنیادین شکل می‌گیرد که همگی در خدمت «زیست صحیح مومنانه» قرار دارند. در رأس این مؤلفه‌ها، «خدااباوری» به‌عنوان محور اصلی قرار دارد که مانند ستونی استوار، سایر اجزای هویت ایمانی را به هم پیوند می‌زند. این خدااباوری صرفاً یک باور نظری نیست، بلکه در «تقوادیاری» و «فضیلت‌گرایی اخلاقی» تجلی عینی می‌یابد و مؤمنان را به سوی رفتاری الهی و متعالی سوق می‌دهد.

از سوی دیگر، قرآن کریم با تأکید بر «وحدت و همبستگی»، تصویری از جامعه‌ای ارائه می‌دهد که در عین احترام به «اختیار در عمل» هر فرد، حول محور ارزش‌های مشترک ایمانی گرد هم آمده‌اند. این وحدت، نه بر اساس اجبار، بلکه بر پایه انتخاب آگاهانه و مسئولانه شکل گرفته است. «فضیلت‌گرایی و اخلاق الهی» به‌عنوان چتری گسترده، تمامی شئون زندگی مومنانه را در بر می‌گیرد و روابط فردی و اجتماعی را سامان می‌بخشد.

در نهایت می‌توان گفت که هویت جامعه ایمانی در قرآن، تلفیقی هماهنگ از این مؤلفه‌هاست: خدااباوری به‌عنوان اساس، تقوا به‌عنوان معیار سنجش، وحدت به‌عنوان ساختار ارتباطی، اختیار به‌عنوان اصل محرک، و فضیلت‌گرایی به‌عنوان هدف غایی. این ترکیب متعادل و حکیمانه، الگویی جامع برای شکل‌گیری جامعه‌ای ارائه می‌دهد که هم از ثبات برخوردار است و هم از پویایی، هم بر مدار حق می‌چرخد و هم کرامت انسانی را پاس می‌دارد. چنین جامعه‌ای نه تنها در برابر چالش‌های داخلی مقاوم است، بلکه می‌تواند به‌عنوان الگویی الهی برای بشریت عرضه شود.

۱. قرآن کریم
۲. طباطبایی، سید محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۴. طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۵. مطهری، مرتضی. (۱۳۶۸). اسلام و مسأله عدالت اجتماعی. تهران: صدرا.
۶. امامی، علی. (۱۳۸۷). «هویت و جامعه ایمانی در قرآن». فصلنامه پژوهش‌های قرآن و حدیث، شماره ۲۱، صفحات ۳۵-۵۴.
۷. فخر رازی، محمد بن عمر. التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۸. محمد بن احمد القرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۱
۹. سیف، محمد. مبانی اخلاق اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوم، ۱۳۹۲.
۱۰. سید قطب. فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق، ۱۴۱۲ق.
۱۱. مطهری، مرتضی. جامعه و تاریخ. تهران: صدرا، ۱۳۸۷.
۱۲. سروش محلاتی، محمد. مقالات در زمینه فقه سیاسی و جامعه اسلامی. تهران: نشر دارالفکر، ۱۳۹۲.
۱۳. صدر، محمدباقر. الاسلام یقود الحیاء. بیروت: دارالتعارف، ۱۴۱۰ق.
۱۴. جوادی آملی، عبدالله. جامعه قرآنی. قم: اسراء، ۱۳۸۸.
۱۵. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۹). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا. ص. ۱۲۵.
۱۶. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). اصول فلسفه و روش رئالیسم. تهران: دانشگاه تهران.
۱۷. طباطبایی، محمدتقی (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی دین و قرآن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. رشاد، غلامرضا. (۱۳۹۳). مبانی فلسفی و کلامی فرهنگ و جامعه دینی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۹. اسمعیلی‌زاده، محمدمهدی؛ سربیشه، حسن و سعیدی‌فاضل، رضا (۱۳۹۹). «تبیین ویژگی‌های مؤثر در پیوند افراد به جامعه ایمانی از منظر قرآن کریم»، فصلنامه پژوهش‌های تفسیری، سال ۱۱، شماره ۲۶، صص ۱۳۱-۱۵۰.
۲۰. قدیمی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۵). شاخصه‌های جامعه ایمانی و شیوه رفتاری آنان با مؤمنان و کافران از منظر قرآن کریم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم(ع)، گروه علوم قرآن و حدیث.
۲۱. طباطبایی‌نژاد، محمدعلی (۱۴۰۱). «شکل‌گیری نگرش ایمانی از منظر قرآن کریم با تأکید بر کارکردهای روان‌شناختی»، فصلنامه اندیشه نوین دینی، سال ۱۸، شماره ۳۵، صص ۷۵-۹۶.
۲۲. مرادی، فاطمه (۱۴۰۱). «نقش تواصی به حق در انسجام جامعه ایمانی با تأکید بر سوره عصر»، فصلنامه مطالعات اجتماعی قرآن، سال ۹، شماره ۲۲، صص ۵۷-۷۸.
۲۳. صادقی امینی، رضا؛ طالقانی، محمود و فقیه ایمانی، حسن (۱۳۹۳). «بنیان‌های نظری جامعه‌شناسی در قرآن کریم»، پژوهشنامه علوم اجتماعی، سال ۶، شماره ۲۷، صص ۴۵-۶۸.

۲۴. مشیری مقدم، سید روح‌الله؛ ناصر الهی؛ حسینی، سید رضا. (۱۴۰۳). «چالش‌های نهادهای مبتنی بر ایمان برای رسیدن به یک جامعه ایمانی و تحلیل رابطه این نهادها و جامعه ایمانی». *جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی*، ۱۴۰۳.
۲۵. طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ج ۱۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ص ۱۸۵.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. ج ۱۰. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ص ۹۷.
۲۷. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۵ق). *الجامع لأحكام القرآن*. ج ۹. بیروت: دارالکتب العلمیه، ص ۲۹۲.
۲۸. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۷). *آشنایی با قرآن*، ج ۴. تهران: صدرا.
۲۹. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۱). *اخلاق در قرآن*، ج ۱. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۳۰. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). تفسیر تسنیم، ج ۲. قم: مرکز نشر اسراء.
۳۱. طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۵. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۲. قراملکی، احمد. (۱۳۹۳). «مؤلفه‌های هویت دینی در قرآن کریم». فصلنامه پژوهش‌های فرهنگی قرآن و حدیث، ۳(۲)، ۵۵-۸۰.

۱. **Erikson, E. H. (۱۹۵۰).** *Childhood and Society*. New York: W. W. Norton & Company.
۲. **Tajfel, H., & Turner, J. C. (۱۹۸۶).** *The social identity theory of intergroup behavior*. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (۲nd ed., pp. ۷-۲۴). Chicago: Nelson-Hall.
۳. **Hall, S., & du Gay, P. (Eds.). (۲۰۱۱).** *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE Publications.